

בנימין קלאר – על חייו ויצירתו

בגיליון "תרבות וספרות" של 8 בפברואר 2008 פרסמה ניצה פרילוק מאמר יפה שהוכתר במילים "לעולם תהא ילדה קטנה מנמסה ועדינה". במאמר זה קראנו על האחיות המרושעות מגרמניה ליו ולנה, שנהפכו בעברית לרות ורנה – התשובה הנשית ההולמת למקס ומוריץ, הפרחחים הגבריים. שני אלה, אגב, לבשו אף הם זהות ארץ-ישראלית והיו, בנסיבות אחרות, לדן וגד השובבים. תרגום הסיפורים מגרמנית ברוב טעם והומור והעיצוב של רות ורנה – קרבנות ומהרסות של עקרונות החינוך המרכז-אירופי הקר, התקין והנוקשה – נעשו בידי ב' קלאר. אל המאמר נלווית רשימה ביוגרפית שבסופה מספרת הכותבת בקצרה ובהתרגשות על הדמות שנחשפה בפניה תוך כדי עבודתה: ד"ר בנימין קלאר, שנספה במלחמת העצמאות בשיירת הר הצופים. אחרי שנפטרה רעייתו מרגלית בשנת 1994 לא נותרו אחריו שארים, ואת המאמר והרשימה מקדישה ניצה פרילוק לזכרו. אני מבקש להרחיב את יריעת הזיכרון ולהוסיף מעט על חייו ויצירתו של איש ברוך יכולת וכישרונות אשר שירת חייו באמצע נפסקה, פשוטו כמשמעו.

בנימין קלאר נולד בעיירה קטנה בחבל בוקובינה בשנת 1901, התחנך במסגרת מסורתית ואחר כך למד באוניברסיטה של וינה ובבית המדרש לרבנים שם. הוא למד מפי גדולי המורים והחוקרים בני המקום והזמן: אריה שוורץ, שמואל קרויס, אביגדור אפטוביצר – אישים ששמותיהם מתנוססים גם כיום בפנתאון החוקרים הקלאסיים במדעי היהדות. עם סיום לימודיו היה קלאר, כדבריו, ל"מורה בגימנסיה העברית על שם הרב פי חיות ומורה לתנ"ך ולדברי ימי ישראל בפדגוגיון העברי בוינא", ואף הוסמך לרבנות בידיו של אפטוביצר. משעלה קלאר ארצה למד רבות מפי חוקר הלשון והשירה דוד ילין והתיידד עמו, והלה הזמינו לעבוד באוניברסיטה העברית ולהמשיך את מחקריו: "ותתן כל כוחך לשירה הספרדית שהנך מבין אותה כל כך באופן מצוי". ד"ר קלאר הספיק ללמד שנים אחדות באוניברסיטה כמורה מן החוץ ואחר כך כמדריך, וכן לימד בסמינר למורים על שם א"מ לפשיץ בירושלים, עד שנרצח בדרכו לשמירה ולהגנה בהר הצופים המנותק, עם חבריו לשיירת הע"ח.

* התפרסם לראשונה ב"הארץ", "תרבות וספרות", ביום כ"ח באדר ב' תשס"ח (4 באפריל 2008).

מאמרים רבים מפרי עטו של בנימין קלאר התפרסמו עוד בחייו ועמהם גם כמה מחקרים מפורטים. כשש שנים לאחר שנספה ערך איש הספר והספריות א"מ הברמן בעזרתו של הסופר והמו"ל ישראל זמורה קובץ ובו רבים ממאמריו: "מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות". הקובץ יצא לאור בתל-אביב בשנת תשי"ד בהוצאת מחברות לספרות ובסיוע מוסד הרב קוק.

המעין בספרי בנימין קלאר ובקובץ המאמרים לא יוכל שלא להתפעם ממגוון הנושאים שבהם שלח ידו, מאיכות המחקר ומיכולת הכתיבה שלו. לדוגמה, ספר מקצועי בתחום הדקדוק העברי שאותו ההדיר קלאר הוא ספרו של מחבר נשכח מימי הביניים: ספר השם לר' משה בן יצחק מאינגלטירא (אנגליה). בהקדמה מספר המהדיר על העניין הרב שמצא בספר זה כיוון שהוא "משמש תחנה חשובה ביותר בתולדות הספרות הדקדוקית של ימי הביניים – הוא החיבור הראשון בדקדוק שנכתב בידי מחבר בן היהדות הצרפתית-האשכנזית על יסוד תוצאות המחקר הדקדוקי של חכמי ספרד". מחקר חשוב אחר של קלאר עוסק בעלייתו של הרב חיים בן עטר, בעל הפירוש אור החיים על התורה, ממרוקו לארץ ישראל דרך איטליה במאה השמונה-עשרה. עבודות אחרות של קלאר הן תרגומים לעברית מערבית ומגרמנית. בהם: תרגום ספרו הערבי של ר' מימון הדיין, אבי הרמב"ם, הקרוי "איגרת הנחמה", תרגומים מכתביהם של גיטה וי"ל צונץ מגרמנית וגם התרגום הקליל של "ליז ולנה" מגרמנית לעברית קלה, קצובה ומדויקת, כפי שהראתה ניצה פרילוק.

הדקדוק העברי היה אחד הנושאים העיקריים שהעסיקו את בנימין קלאר, וכמה מאמרים שנכללו בקובץ עוסקים בתחום זה. במיוחד התעניין קלאר בדקדוק העברי המוקדם ובראשיתו וכן במבטא העברי לדורותיו. נושא אחר שהעסיק אותו הוא אוצר השמות העבריים במקרא, בתקופת התלמוד ובימי הביניים. וכמובן השירה העברית. "השירה והחיים" הוא שמו של מאמר מרכזי בתחום השירה שנכלל בקובץ, ועוד נכללו בו כמה מאמרים שעניינם שירתו של שלמה אבן גבירול. כמו כן מבקר בנימין קלאר את עבודותיהם של חוקרים שעסקו בתחומים קרובים ובהם יצירתו של הפייטן הארץ-ישראלי הקדום ינאי, פיוטי רב סעדיה גאון הבבלי, שירתו של משה אבן עזרא הספרדי וספר ערוגת הבשם לחכם האשכנזי ר' אברהם ב"ר עזריאל, שהנו אסופה נרחבת של פירושים לפיוטים. בקובץ כלולים גם מאמרים שכתב קלאר על תולדותיהם וכתביהם של חכמים מפורסמים מימי הביניים ומן העת החדשה, בהם אהרן בן אשר, אבי נוסח המשורה של התנ"ך; המלומד הקראי יעקב קרקסאני; רבה המעניין, המקורי ורב ההפתעות של קהילת ונציה במאה השבע-עשרה, הרב יהודה די מודינה; והחכמים הנודעים מאיטליה, בני משפחת לוצאטו רמח"ל ושל"ל. עוד כתב קלאר על היחס שבין ספר החכמה העתיק משלי אחיקר החכם לבין ספר ירמיהו, על שמותיהם של ארבעה ספרים עבריים ועל תולדותיה של העיר טבריה בתקופת הגאונים.

הנה כי כן, רחבה עד מאוד היא יריעת יצירתו ומחקריו של בנימין קלאר המנוח, והיא משתרעת על פני תחומי דעת וזמן מגוונים. גם האופק הגאוגרפי של המחקרים נפרש על פני ארצות רבות, במזרח ובמערב. עם זאת נכון לקבוע כי בנימין קלאר גילה עניין מיוחד בחייה של יהדות איטליה לתקופותיה, ובמיוחד בימי הביניים, וכי היצירה החשובה ביותר שאותה ההדיר היא החיבור היהודי-איטלקי הנודע בשם מגילת אחימעץ.

עיקרה של מגילת אחימעץ הוא ספר משפחתי וקהילתי ובו זיכרונות, תולדות ואגדות. המגילה מוגדרת בידי מחברה (או בידי מעתיקה הקדום) כ"יוחסין", ואילו הכינוי "מגילת אחימעץ", המעניק לה ניחוח של ספרות רומנטית-היסטורית קדומה, ניתן לה בידי בנימין קלאר. המחבר, רבי אחימעץ בן רבי פלטיאל, היה בן למשפחה יהודית עתיקה ומיוחסת שהתקיימה בדרום איטליה בימי הביניים המוקדמים, והוא כתב את ספרו בחודש אדר של שנת ד' אלפים תת"ד, 1054. המגילה ערוכה בפרוזה מחורזת, ובסגנונה היא מזכירה את ספרות המקאמות העברית שהתפתחה מאוחר יותר בהשפעת התרבות הערבית, בעיקר בספרד ובפרובנס, ועם זאת ברור שלפנינו יצירה יהודית מקורית לחלוטין. למרות אופייה הספרותי המובהק רואים החוקרים את מגילת אחימעץ כעדות מהימנה – במגבלות הז'אנר הספרותי – לתולדות היהודים בקהילות דרום איטליה ולסדרי חייהם במאות האחרונות לאלף הראשון.

הסיפורים המובאים בתחילת המגילה מעלים את זכרם של ראשוני היהודים שהובאו לאיטליה בידי טיטוס עם חורבן הבית השני והיו לאבותיהן של הקהילות הדרומיות הללו, והם רומזים גם להשפעתה של יהדות בבל עליהן, בעיקר בתחומי הסוד והמיסטיקה. עולים כאן שמותיהם ותולדותיהם של חכמי הקהילות ומנהיגיהן, סדרי לימוד ותפילה, ימי חגים ולוח השנה וגם תמונות צבעוניות מחייהם הראליים של בני אדם: אנשים, נשים וטף, זקנים עם נערות ונערות. בצדם של בני אדם חיים – יהודים, נוצרים ומוסלמים – נוכחים כאן גם שדים ורוחות מתים, סגולות ומעשי כשפים, מלאכים וגזרות כוכבים. עוד נשקפים כאן הדים ברורים לרדיפות היהודים בימי הקיסר הביזנטי בזילאוס הראשון (867–886), לפולמוסים שבין רבנים לקראים ואף לקשרים בין קהילות ישראל לבין עצמן ולמערכות היחסים הבין-לאומיים בין מדינות הנצרות והאסלאם שלחופי הים התיכון.

גם מעשי שעשועים ותעתועים מצאו להם מקום בין דפי המגילה. במקום אחד מסופר על מריבה המונית שפרצה בין יהודים, גברים ונשים, בעיר וינוסה שבדרום איטליה ועל החכם רבי סילנו אשר שם ללעג דרשן טועה ומטעה שהשתקע בקהילה והפך עצמו לדרשן קבוע שם. בעקבות מעשה זה נידו אנשי העיר את רבי סילנו, והנידוי הוסר רק משנודעו להם חכמתו, יכולתו הפייטנית ודבר מאבקו בקראים.

ה"מגילה" התגלתה לראשונה בכתב יד שמצא א' נויבאוואר בשנת 1869 בספריית הקתדרלה של טולדו, והוצאה לאור שוב בידי בנימין קלאר בשנת 1944 בצירוף כמה יחידות ספרותיות, שכל אחת מהן קובעת ברכה לעצמה. אל המגילה צורפו לקט רשימות וסיפורים מקבילים מתוך חיבורים שונים מימי הביניים, "אחרית דבר" שבה נדונה המגילה על רקע תקופתה והנסיבות ההיסטוריות של חיי היהודים בדרום איטליה בימי הביניים וצרור הערות מלומדות ומרחיבות דעת, בעיקר על הטקסט עצמו ומקורותיו. כל אלה נכתבו בידי קלאר עצמו וצורפו אל המהדורה הראשונה.

עוד טרח בנימין קלאר וספח אל מגילתו קובץ פיוטים של חכמי איטליה ופייטניה בני אותם דורות רחוקים, שהידועים בהם הנם רבי שפטיה ורבי אמת' בנו. עשרות פיוטיו של רבי אמת' מהווים רוב מכריע בקובץ זה. כמה מהם שולבו במחזורי התפילה האשכנזיים – אחד כזה נאמר עד היום בתפילת נעילה של יום הכיפורים על פי נוסח אשכנז. בקובץ שלפנינו נמצא גם פיוט של רבי סילנו הנזכר למעלה וכן פיוט של רבי אחימעץ, כנראה מחבר המגילה. הערותיו של בנימין קלאר מכוונות גם אל הפיוטים בני איטליה שבקובץ זה.

מקץ שלושים שנה לפרסום הראשון, עשרים ושש שנים לאחר נפילתו של המהדיר, נדפסה המגילה מחדש והתפרסמה בהוצאת תרשיש (ירושלים תשל"ד), בשיפורים מסוימים של הטקסט על פי צילומים מכתב היד ובצירוף דברי מבוא והתאמה קצרים של משה שפיצר וכל המוספים של בנימין קלאר עצמו.

לאחרונה חל יום השנה השישים לנפילת בנימין קלאר ושבעים ושבעה חבריו וחברותיו לשיירת הר הצופים ביום ד' בניסן תש"ח (13 באפריל 1948). רשימה זו מוקדשת לזכרו ולזכרם.